

Conflict of interest: None declared. **Received:** 16.10.2013. **Revised:** 14.11.2013. **Accepted:** 20.12.2013.

Oryginalny tekst stanowi rozdział monografii: Walory turystyczne dróg wodnych E-70 na terenie województwa kujawsko-pomorskiego, pod red. D. Szumińska, wyd. Grafart Bydgoszcz na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego w Toruniu, 2009, s. 121-127.

HISTORIA I WALORY TURYSTYCZNE CHEŁMNA

History and values of tourist Chełmno

Kazimierz Harłodziński, Gabriela Barwińska-Szczutkowska

Institut Geografii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Streszczenie

Opracowanie przedstawia historię miasta, jego rozwój i znaczenie. Podkreśla atrakcyjność turystyczną miasta ze względu na położenie, zachowany pierwotny układ urbanistyczny, architekturę i zabytki.

Słowa kluczowe: Chełmno, przywilej chełmiński, Hanza, walory turystyczne

Położenie Chełmna jest konsekwencją przeszłości historycznej i politycznej tego terenu. Wykształcenie się podziału terytorialnego na ziemi chełmińskiej nastąpiło już w czasach piastowskich. Istniały wówczas parafie i składające się z nich kasztelanie. Chełmiński gród kasztelański odgrywał rolę ośrodka władzy administracyjnej dla obszaru między rzekami Drwęcą, Wisłą a Osą. Ziemia chełmińska wchodziła w skład monarchii polskiej już w czasach Mieszka I i była związana politycznie z dzielnicą mazowiecką, dla której stanowiła obszar nadgraniczny wobec Prus.

W VII-VIII wieku n.e. region Chełmna zasiedlili Słowianie wypierając plemiona z grupy wschodnio-pomorskiej. Słowianie wybudowali ciąg grodów o charakterze obronnym w celu wzmocnienia swego panowania na tym terenie. Badania archeologiczne przeprowadzone w latach 1996-1998 wykazały, że ówczesny gród chełmiński był położony 4 km na południe od dzisiejszego miasta, u podnóża Góry św. Wawrzyńca, w obecnej wsi Kałdus. Pierwsza wzmianka o Chełmnie, nazywanym po łacinie Culmen, pojawiła się dopiero w 1065 roku w dokumencie wystawionym przez Bolesława Szczodrego dla klasztoru benedyktyńskiego w Mogilnie, przyznającym mu między innymi pobieranie opłaty z karczmy i dziesięciny z targu w Chełmnie, które było już rozwiniętą osadą handlowo-rzemieślniczą.

To właśnie z Chełmna wyruszały akcje misyjne Prus kierowane przez Konrada Mazowieckiego i biskupa Chrystiana. Wobec niepowodzenia nawracania pogańskich plemion i narastających konfliktów, Konrad Mazowiecki w 1226 roku sprowadził na te tereny rycerzy Zakonu Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Znaczenie Chełmna wzrastało wraz z rozwojem państwa krzyżackiego, które do końca 1232 roku obejmowało całą ziemię chełmińską.

W 1232 roku rozpoczęto budowę nowego zamku i miasta Chełmna w dzisiejszej lokalizacji, w odległości 1 km na południe od dawnego zniszczonego grodu piastowskiego o tej samej nazwie, na terenie dzisiejszego Starogrodu. 28 grudnia 1233 roku wielki mistrz krzyżacki Herman von Salza i mistrz krajowy Herman Balk wystawili dokument lokacyjny (przywilej chełmiński) jednocześnie dla Chełmna i Torunia. Krzyżacy tworząc przywilej chełmiński wykorzystali elementy prawa magdeburskiego, węgierskiego i flamandzkiego. Postanowienia przywileju miały przyciągnąć osadników na ziemię chełmińską. Chełmno stało się miastem macierzystym dla miast zakładanych na prawie chełmińskim. Przywilej wprowadzał instytucję Wyższego Sądu Prawa Chełmińskiego, który funkcjonował w Chełmnie do 1458 roku.

Požary i najazdy Prusów spowodowały, że pomiędzy 1233 a 1251 rokiem nastąpiło najprawdopodobniej przeniesienie miasta, z przejściową lokalizacją, na tereny dzisiejszego śródmieścia Rybaki. Od tego czasu aż do XIV wieku używano dwóch nazw miasta: Stare Chełmno dla określenia zamku w Starogrodzie i Nowe Chełmno dla obecnego grodu.

Chełmno zostało rozplanowane i założone na tzw. „surowym korzeniu” (nie istniała na tym miejscu wcześniej żadna osada) na dziewięciu wzgórzach. Dla miasta przyjęto system szachownicowy. Powstała w ten sposób siatka ulic przecinająca się pod kątem prostym, który tworzy cały szereg prostokątnych i kwadratowych parcel. Środkowy plac w którym przecinają się główne osie komunikacyjne to rynek o wymiarach 111 m na 156 m, a całe stare miasto otaczają do dziś prawie w całości zachowane mury obronne. W XV wieku ze względów administracyjnych, obronnych i podatkowych miasto podzielone zostało na cztery kwartały: większy (część wschodnia miasta), mniejszy (część południowa), franciszkański (w pobliżu Rynku) i dominikański (część północna). Dokonany podział pozwalał utrzymać porządek, zachować czystość oraz skutecznie działać podczas pożarów. Rynek stanowił teren autonomiczny, został wyłączony z podziału na kwartały.

Okolo 1358 roku miasto przystąpiło do Hanzy, tworząc w niej z innymi miastami państwa krzyżackiego tzw. grupę pruską. W pierwotnych zamysłach Chełmno miało stać się stolicą państwa krzyżackiego. Ostatecznie zmieniono plany, a wybór padł na Malbork. Miasto nie stało się również stolicą erygowanej w 1243 roku diecezji chełmińskiej, której katedrę wzniesiono w Chełmży.

Rozwój dwóch konkurencyjnych miast – Torunia i Grudziądza pogłębił upadek miasta. Dalsze konflikty wojenne, które przetoczyły się przez ziemię chełmińską, tzn. potop szwedzki i wojny północne doprowadziły do kompletnego upadku handlu i rzemiosła, a teren miasta został zdewastowany.

W XVII w. osiedlili się w Chełmnie Szkoci, wygnani z własnego kraju z powodu nietolerancji religijnej. Oni podnosili stan gospodarczy miasta. Znane są rody Forbessów, Czatrów oraz Smithów, których epitafia znajdują się w chełmińskiej farze.

Pomimo próby podniesienia stanu gospodarczego Chełmna w XVIII wieku, liczyło ono pod koniec tego wieku zaledwie 1600 mieszkańców. W wyniku rozbioru państwa polskiego w 1772 roku miasto znalazło się w zaborze pruskim. Zmieniono dawne podziały administracyjne, województwa zastąpiły prowincje. W XIX wieku w wyniku ogólnoeuropejskich silnych tendencji urbanizacyjnych Chełmno zaczęło się rozwijać, przy czym rozwój ten był podobny do pozostałych okolicznych miast, takich jak Kwidzyn, Brodnica czy Chojnice. Z powodu braku strategicznego połączenia kolejowego i braku przeprawy przez Wisłę, był mniej dynamiczny, niż rozwój takich ośrodków jak Bydgoszcz, Grudziądz, czy Toruń. Rozwój w tym okresie ukierunkował się na północ w stronę Grudziądza, co widoczne jest w zabudowie urzędniczej, wojskowej i mieszkaniowej. W 1919 roku Chełmno przyłączono do Polski (województwo pomorskie). Ludność miasta liczyła około 10 tys. mieszkańców, a pod koniec dwudziestolecia międzywojennego wzrosła do 14 tys.

Zarówno okres okupacji hitlerowskiej, jak i późniejsze lata powojenne nie spowodowały wzrostu znaczenia miasta. Dopiero w roku 1955 ludność Chełmna osiągnęła stan z roku 1939, a w roku 1981 wzrosła do 20 tys. mieszkańców.

Największy rozwój sieci komunikacyjnej nastąpił w XIX wieku. Związany był zarówno z ogólnoeuropejskim trendem jak i koniecznością wzmocnienia połączeń wschodu z zachodem w obrębie państwa pruskiego (rozgranicznego Wisłą). Obecnie najważniejszymi szlakami są budowana autostrada A1 oraz odbudowywany szlak wodny E-70.

Urozmaicona rzeźba terenu stanowi ogromny walor pod względem turystycznym. Ciekawy, mało przekształcony krajobraz polodowcowy, niezniszczone środowisko, jezioro Starogrodzkie w dolinie Wisły to jedne z atutów miasta i jego otoczenia. Znaczne nachylenia zboczy w strefie krawędziowej i deniwelacje mogą być wykorzystywane w rozwoju różnego sportów (szybownictwo, paralotnictwo, narciarstwo). Atrakcyjne widoki sprzyjają rozwojowi turystyki pieszej, rowerowej oraz konnej.

Pod względem turystycznym Chełmno wybija się na jedno z pierwszych miejsc pod względem atrakcyjności. Związane jest to przede wszystkim z jego historią. Analogicznie jak Zamość, czy też Czeski Krumlow, Chełmno po okresie świetności, widocznej w niezniszczonej architekturze, przeżyło okres upadku i niewielkiego wzrostu w okresie XIX-wiecznej urbanizacji. Atrakcyjność miasta wyraża się niezmiennym układem ulic oraz dominantami w postaci zabudowy sakralnej. Stojące do dnia dzisiejszego ogromne kościoły gotyckie odzwierciedlają znaczenie Chełmna w wiekach minionych, natomiast zabudowa renesansowa, barokowa i klasycystyczna, równomiernie rozłożona w obrębie murów starego miasta, wskazuje na powolny proces zmian jakim podlegało Chełmno. Ze względu na zabytkowy charakter miasto podlega ścisłej ochronie konserwatorskiej. Walory zespołu staromiejskiego uznane zostały przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej rozporządzeniem z dnia 13 kwietnia 2005 roku za pomnik historii, są też objęte ochroną w ramach Zespołu Parków Krajobrazowych Chełmińskiego i Nadwiślańskiego.

Najważniejszymi obiektami zabytkowymi miasta są budynki architektury sakralnej. To właśnie linia dachów i wież kościelnych tworzy charakterystyczny „skyline”, widoczny w słoneczny dzień z przeciwległego brzegu Wisły.

Kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (kościół farny) z XIII-XIV wieku należy do najstarszych i największych świątyń Pomorza Wschodniego. Jest on wybitnym dziełem architektury gotyckiej z bogatym wyposażeniem renesansowym, barokowym i rokokowym oraz późnoromańską sześcioboczną granitową chrzcielnicą z I połowy XII wieku.

Do najważniejszych zabytków Chełmna należy także gotycki, pocysterski i pobernardyński kościół z I połowy XIV wieku oraz zabudowania poklasztorne. Posiada on bogate wyposażenie renesansowe i barokowe. Kolejnym ważnymi zabytkami są gotycki kościół poddominikański i poszpitalny gotycki kościół św. Ducha z przełomu wieków XIII i XIV.

Ponadto w Chełmnie warto zobaczyć:

- ratusz, przebudowany z dawnego gotyckiego z lat 1567-1572, należący do najpiękniejszych zabytków renesansu w Polsce. Na murze ratusza, od strony zachodniej znajduje się tzw. pręt chełmiński – dawny wzorzec długości (4,35 m);
- około 200 domów oraz 5 spichlerzy z końca XVIII i I połowy XIX wieku;
- Stare Miasto niemal w całości otoczone jest zachowanymi do dziś murami z przełomu XIII i XIV wieku (podwyższone w 1563 roku), o całkowitej długości ponad 2 km, z dwoma zachowanymi bramami miejskimi (pierwotnie było ich siedem);
- archeologiczną i etnograficzną ekspozycję Muzeum Ziemi Chełmińskiej prezentowaną w baszcie prochowej.

Literatura

- Biskup M., red., 1987. *Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny*, PWN, Toruń.
- Bykowski W., 2005. *Kujawsko-pomorskie dla każdego, Przewodnik turystyczny po najciekawszych miejscach województwa*, TPDW, Bydgoszcz.
- Bykowski W., Gonia R., 2006. *Odkryj Dolinę Dolnej Wisły, Przewodnik dla aktywnie zwiedzających*, TPDW, Gruczno.
- Dętko M., 2005. *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miasta Chełmna w latach 1990-2003*, praca magisterska, IG UKW, Bydgoszcz (maszynopis).
- Grzeszna-Kozikowska A., 2002. *Chełmno – przewodnik*, Wyd. PWR, Toruń.
- Grześkowiak J., 1987. *Najdawniejsze dzieje Chełmna i jego najbliższej okolicy*, [w:] Biskup M. (red.), *Dzieje Chełmna – zarys monograficzny*, Toruńskie Towarzystwo Naukowe, Toruń.
- Kaczyńscy I. i T., 2007. *Przewodnik B i T, Dwumiaasto Bydgoszcz – Toruń*, HACHETTE, Warszawa.
- Kędzierski M., Grzyb K., 2008. *Miejsce Chełmna w planie zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego*, [w:] A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, UMK, Toruń, s. 319-324.
- Mroczo T. (red.), 1980. *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa.
- Tubielowicz J., Gonia R., 2007. *Przewodnik turystyczny wędrówki po Zakolu Dolnej Wisły, Zakole Dolnej Wisły*, Lokalna Grupa Działania, Bydgoszcz.
- Zobolewicz J., 1967. *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, Zeszyty Naukowe UMK, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo, III, UMK, Toruń.

Abstract

The paper presents the history of the city, its development and significance. Highlights the tourist attractiveness of the city due to its location, preserved the original urban layout, architecture, and monuments.

Keywords: Chełmno, the privilege of Chełmno, Hanza, tourist attractions